

A szó az élet tükre

Kiadói előszó

„Itt vannak még előttem a szavak! Mint meglábolhatatlan aknamezők. Mindegyik szóban egy világ: hegyekkel, szakadékokkal, fölforgatott gyökerű erdőkkel. Kimondom ezt a szót: szerelem – eltévedek. Kimondom ezeket a szavakat: fájdalom, haza, megérkezés. Mintha most indulnék a legveszélyesebb útra. Kimondom: hó, jég, sár, bombatölcsér, politika. Repülök, fázok, zuhanok ... Kimondom ... végigmondom a szótárt. Ablak, alattomos, aljas, bánat, béka, bíróság, szólásjog, szólásszabadság, üveghegy, vasakarat, vasálarc, vasfüggöny – mindegyik szóban ott vagyok én is. Ott van a történelem, ott vannak a hazugságaim, a gyöngeségeim, a mindig csak félig kimondott igazság. Ott van tehát az elhallgatott is. ...”

Csoóri Sándor: Közeledés a szavakhoz

A szó az élet tükre. Minden szó annak a kornak a lenyomata, melyben megszületett. Minden hatalom a szavakon keresztül manipulálja alattvalóit, aktuális terveire, intézkedéseire új címkét akaszt. Ez fokozottan jellemző – és igen jól nyomon követhető – történelmünk második világháború utáni évtizedeire is. *Békekölcsön, békeharc, tanács, termelőszövetkezet, gmk*. Mindemellett a hatalom által vezérelve a kulturális és életmódbeli változás újszerűségei is megnevezésre kerülnek. *Kultúrház, szocreál, névadó szülő, maszek, fusi*. Ezzel együtt jár, hogy a technikai fejlődés során előállított új eszközöknek, tárgyakkal is új nevet kell adni. *Szputnyik, Szokol rádió, Trabant, Xerox*. Meg kell különböztetni az „újat” a „régitől”.

Ezzel egyidejűleg a régi szavak gyakran feleslegessé válnak. Kikopnak a nyelvből, például a fiatalabb nemzedék ma már csak olvasmányaiból ismeri, ha ismeri az eltűnt paraszti világnak olyan szavait mint: *szakajtó, járom, mángorló, ösztöke*. A hatalom számára is gyakran „szitokszóvá”, kerülendővé válik jó néhány addig köznapis szó. *Anyaország, jótékonykodik, polgár, csendőr, ludovikás*. A jelenség nem újkeletű. „Ahogy a levelek változnak évről évre a fákon, úgy engedik át helyüket az elöregedett szavak az újonnan születetteknek” – írja már Horatius is.

Az új szavak mindenkori megjelenését szemlélteti az alábbi táblázat, mely ötvenéves bontásban tartalmaz olyan szavakat, amelyek 1600 és 1900 között kerültek be a magyar nyelvbe (forrás: Etimológiai szótár, főszerkesztő Zaicz Gábor, TINTA Könyvkiadó, 2006.):

1600–1649: *dívány, findzsa, kaftán, porcelán, turbán*
1650–1699: *kávét, amulett, káplár, kuruc, paróka*
1700–1749: *csokoládé, kandalló, limonádé, kaszárnya, poggyász*
1750–1799: *bajonett, esernyő, kakaó, parfüm, strófa*
1800–1849: *csillár, eszkimó, kenguru, majonéz, viadukt*
1850–1900: *bumeráng, dzsungel, fjord, gramofon, szamová*

A magyar nyelvbe 1600 és 1900 között bekerült szavak közül néhány, ötvenéves bontásban

Napjainkhoz közeledve tovább finomíthatjuk a felosztást, a 20. század különböző szakaszait már tízéves bontásban is kiválóan jellemzik a magyar nyelvbe bekerült szavak:

1900–1909: *gépkocsi, mozi, röntgen, telefon*
1910–1919: *felhőkarcoló, futball, traktor, torpedó*
1920–1929: *bakelit, helikopter, rádió, vitamin*
1930–1939: *cipzár, konnektor, kolhoz, frizsider*
1940–1949: *eszpresszó, gemkapocs, nejlon, penicillin*
1950–1959: *kamion, kardigán, magnetofon, mirelit*
1960–1969: *bikini, kemping komputer, jatt*
1970–1979: *kóla, teszt, ufó, xerox*
1980–1989: *videó, szörf, diszkó, hamburger*
1990–2000: *internet, tamagocsi, hipermarket, honlap*

A magyar nyelvbe a 20. században bekerült szavak közül néhány, tízéves bontásban

A szavaknak a mindennapi kommunikációban betöltött szerepén túli korfestő jellegét ismerte fel az angol Cobuild szótárkiadó és adta közre az ezredfordulón azt a 100 angol szót, mely a huszadik század egy-egy évét a leginkább jellemzi. Tematikus elrendezésben néhány kiragadott példa:

Játék: *teddy mackó* 1902, *Miki Egér* 1936, *scrabble* 1948, *LEGO* 1955, *Rubik-kocka* 1979
 Orvostudomány, egészségügy: *allergia* 1907, *penicillin* 1928, *AIDS* 1983, *klónozás* 1992, *lombikbébi* 1978
 Háborúskodás, haditechnika: *légitámadás* 1911, *tank* 1916, *Maginot-vonal* 1929, *V-1 repülőbomba* 1940, *radar* 1941, *etnikai háború* 1991
 Tudomány, technika: *robot* 1920, *televízió* 1926 *hangosfilm* 1927, *Plútó* 1930, *neutron* 1932, *lézer* 1960, *holdkomp* 1969, *CD* 1985, *Internet* 1993
 Politika: *Cseka* 1917, *bolsevizmus* 1918, *fasizmus* 1919, *Gestapo* 1933, *NATO* 1950, *Szolidaritás* 1980, *glasznosztj* 1985, *bársonyos forradalom* 1989
 Öltözködés, divat: *nejlon* 1938, *bikini* 1946, *miniszoknya* 1965
 Kultúra, művészet: *dadaizmus* 1916, *Chaplin* 1921, *szürrealizmus* 1924, *hangosfilm* 1927, *Oscar-díj* 1931, *Orwell* 1949, *A 22-es csapdája* 1961
 Közlekedés: *aszfalt* 1903, *jelzőlámpa* 1934, *jeep* 1940, *légpárnás hajó* 1959
 Sport: *FIFA* 1904, *Fosbury-ugrás* 1968
 Zene: *jazz* 1909, *rock and roll* 1953, *zenei szintetizátor* 1964, *punk rock* 1976

Cobuild szótárkiadónak a 20. század egy-egy évéhez rendelt szavai

A TINTA Könyvkiadó az ezredfordulót követően pályázatban kérdezte meg olvasóit, hogy melyek a 20. század legjellemzőbb magyar szavai. A több mint 350 beküldött válaszban a legtöbbször felsorolt szavak a következők:

1. világháború	11. film
2. úrkutatás	12. atomenergia
3. számítógép	13. környezetszennyezés
4. televízió	14. informatika
5. internet	15. fasizmus
6. AIDS	16. autó
7. telefon	17. rádió
8. atombomba	18. holokauszt
9. kommunizmus	19. globalizáció
10. repülőgép	20. környezetvédelem

A 20. század legjellemzőbb húsz szava

Látva a pályázat sikerét és az olvasók játékkedvét közzétettük azt a kiírásunkat, melyben olvasóinkat arra kértük, küldjék el nekünk annak a húsz szónak a listáját, amelyek a magyar 20. századot jellemzik. Ez a pályázat is igen népszerű lett. A leggyakoribb szavakat az alábbi lista tartalmazza:

1. <i>rendszer váltás</i>	11. <i>úrhajó</i>
2. <i>világháború</i>	12. <i>C-vitamin</i>
3. <i>1956</i>	13. <i>államosítás</i>
4. <i>Trianon</i>	14. <i>békekölcsön</i>
5. <i>televízió</i>	15. <i>Don-kanyar</i>
6. <i>internet</i>	16. <i>fasizmus</i>
7. <i>számítógép</i>	17. <i>földosztás</i>
8. <i>rádió</i>	18. <i>kommunizmus</i>
9. <i>privatizáció</i>	19. <i>millennium</i>
10. <i>beszolgáltatás</i>	20. <i>vasfüggöny</i>

A magyar 20. század legjellemzőbb húsz szava

A listában kiemelkedő figyelmet érdemelnek a ténylegesen magyar vonatkozású szavak: *rendszer váltás*, *1956*, *Trianon*, *privatizáció*, *beszolgáltatás*, *C-vitamin*, *államosítás*, *békekölcsön*, *Don-kanyar*, *földosztás*, *kommunizmus*, *millennium*, *vasfüggöny*. Az „1956” szó szerkesztői összevonás eredménye, mivel a pályázók több megnevezéssel is éltek ezzel kapcsolatban: *1956-os forradalom*, *1956*, *ellenforradalom*, *56-os események*. Társadalmunk megosztottságát jelzik forradalmunk különböző megnevezései.

Nem csak a huszadik század egészének vannak jellemző szavai, hanem a második világháborút követő, a rendszer váltásig tartó korszaknak is. Hiszen a második világháborút követő időszak erőltetett és kikényszerített társadalmi, politikai, kulturális változásai létrehozták a maguk „korfestő” szavait.

Burget Lajos újságíró 2006 elején kereste meg a TINTA Könyvkiadót a „Retró szótár” tervével. Elkezdődtek a munkálatok. A szerző súlyos betegen is nagy kedvvel végezte a gyűjtést és lendületesen írta szótárát, magyarázta, értelmezte a szavakat. A címszavak összeállításához interneten felhívást tettünk közzé. Közel ötszázan küldték be javaslataikat. A hozzánk eljuttatott

„korfestő” szavak száma meghaladja a kétezret. A „kollektív bölcsesség” során összeállított listát az alább közreadott szavak vezetik.

<i>építőtábor</i>	<i>társbérlet</i>
<i>békekölcsön</i>	<i>brigádnapló</i>
<i>kommunista szombat</i>	<i>csónadrág</i>
<i>kulák</i>	<i>viharkabát</i>
<i>úttörő</i>	<i>huligán</i>
<i>Bambi (üdítőital)</i>	<i>néprádió</i>
<i>kisdobos</i>	<i>tantusz</i>
<i>munkásórség</i>	<i>ülőkalausz</i>
<i>úttörővasút</i>	<i>feketevágás</i>
<i>fecske (úszónadrág)</i>	<i>iskolaköpeny</i>
<i>KISZ</i>	<i>kapupénz</i>
<i>maszek</i>	<i>kmk</i>
<i>munkásőr</i>	<i>nejlonharisnya</i>
<i>orkánkabát</i>	<i>táncdalfesztivál</i>

A második világháborútól a rendszerváltásig tartó kor legjellemzőbb szavai

A kész *Retró szótár* lapozva szemünk előtt bontakozik ki a 700 szócikkből – amelyekbe a szerző beépítette a javaslatként beküldött szavak jelentős részét – egy szavakba zárt mikrotörténelem. Semmilyen történelemkönyv nem tudja úgy visszaadni egy-egy vizsgált kornak a hangulatát, a mindennapjait, mint a korfestő szavakat felsorakoztató és magyarázó szótár.

Sajnos Burget Lajos a kézirat leadása után, a szótár végső szerkesztése közben elhunyt. A *Retró szótár* szerkesztése a TINTA Könyvkiadóban fejeződött be. A többirányú felhasználhatóság érdekében Névmutató, Szómutató, Betűszavak, mozaikszavak és rövidítések jegyzéke, valamint Fogalomköri csoportosítás található a kötet végén.

E helyen mondok köszönetet egyrésztől mindazoknak, akik címszójavasolataikkal hozzájárultak ahhoz, hogy a szótár az élet mind szélesebb köréből tartalmazzon szavakat, másrésztől hálás vagyok a *Retró szótár* lektorainak, Pusztai Ferencnek és Szabó Lajos Istvánnak áldozatos munkájukért. Mindketten a megszokott lektori feladatoknál jóval többet dolgoztak.

Tisztelt olvasóinknak abban a reményben nyújtjuk át a *Retró szótárt*, hogy gyűjteményünk dokumentálja és segíti megérteni magyar sorsunknak a második világháborútól a rendszerváltásig tartó korszakát, hiszen Csoóri Sándor szavaival élve: mindegyik szóban ott van a történelem.

Kiss Gábor

Történelmi szókincstár

Hogy a mai szokásokhoz híven időben elhárítsam magamról az ódiomot, sietek kijelenteni, e könyv megírásáért is Móra Ferenc, a Körtemuzsika és a Dióbél király palotája a felelős. Történt ugyanis, hogy amikor életem párja az unokáinknak mesét olvasott, indignálódva fordult hozzám: azért ez mégiscsak borzalmas, a gyerekek soronként kérdezik, ez mi? Ez mit jelent? Mi az? Valamit csinálhatnál...

Az ilyen felszólítás természetesen parancs, meg is született belőle két könyv, ami a kis és nagy gyermekek, valamint a kamaszok segítségére sietett, hogy olvasmányaik ismeretlen szódzsungelében eligazodjanak. E munkák közben vált egyre világosabbá, hogy nem lehet megállni. Az idő ugyanis halad, az idősek számára megélt évek, korok ma nemzedékek részére már csak nem is emlékek, legfeljebb szájhagyomány révén szerzett felületes információk. Egy-egy alkalommal úgy látszott, az idősebb és a fiatalabb nemzedék nem is egy nyelvet beszél.

Elgondolásaim egyre kézzelfoghatóbb formába rendeződtek, amikor jó sorsom összehozott Kiss Gáborral, a TINTA Könyvkiadó vezetőjével. Ő elsősorban nem businessman, hanem a szótárkészítés mestere, tanár, tudós, egy pillanat alatt megértette, hogy miről van szó – és kiderül, hogy mégiscsak üzletember! – és döntött. Csináljuk meg! Hogy mit?

Ezt a könyvet, ami nem klasszikus szótár, nem történelemkönyv, nem derűs olvasmány, néha a krimihez, máskor a humoreszkhez áll közel. Vagyis majdnem olyan, mint az élet. Nem véletlen, hiszen a hétszáz szó a műben egy korszak életének hol fel-felvillanó gyémántja, máskor üvegcserepe, strassza vagy éppen kvarcos homokszemcséje. Szavak, fogalmak, amiket a történelem formált? Így is mondhatnók. Betűk egymásutánjába merevedett história? Magasztosan hangzik, így aztán nem is igaz.

A könyv születése mutatta meg, mi az, amire szerző és kiadó szövetkezett. A kíváncsiság okán kérdéseket tettünk fel, ki mit tud olyan szavakról, fogalmakról, történésekről, nevekről, melyek csaknem fél évszázaddal ezelőtt a mindennapok szókincséhez tartoztak. Kiderült, vannak korosztályok, amelyeknek olyan kézenfekvő szavakról nincs fogalmuk, mint a *Bambi*, a *csengőfrász* vagy a *zakatolás*. Egy másik generáció viszont ontotta magából az emlékeket – hiába, a retró manapság a trendi – és több mint 1200 szót, fogalmat küldött el a címünkre levélben, e-mailben, közölt telefonon, beszélgetések során. Sok azonos volt köztük, sok kiváló új is érkezett. De mindez elsősorban azt erősítette bennünk: a kezdeményezés jó, a dolgokat el kell mondani, a szavakat értelmezni kell, azokat meg kell magyarázni. Az olyanoknak, mint jómagam, akik ezt a kort már érett fejvel élték meg, minden érthető, kézenfekvő. De a gyermekeink nagy része és unokáink szinte mind úgy olvasnak és hallgatnak történeteket a háborút követő évtizedekről, mintha azok is Dióbel király képzeletbeli palotájában játszódtak volna, ahol Csoszogi, az öreg suszter cséplőgépszíjjal talpalja a cipőt.

Így aztán jöttek sorban a szavak, vidámak, komorak, tragikusak, hangulatkeltők, gyászosak, nevetségesek, bárgyúak, rossz fordítások, magyarok és idegenek, viccesek, könnyeztetők, unalmasak, nosztalgiát ébresztők, betűszók és szóförmedvények. Feléledt egy kor, előbukkantak a korabeli plakátok és alakok, felcsendültek a régi indulók és mozgalmi dalok, az akkori rádió szünetjelei, a riporterek hangja, a politikusok beszédei, a temetések és újrateremtések gyászindulói, a sírások és a tvisztelők vidám énekei.

A könyv írása, hála a sok segítőknek, igazi élvezet, mi több, ünnep volt, ami remélem az olvasónak is osztályrészéül jut. Mert segített itt tucatnyi levélíró, muzeológus, nyelvész, politikus, nyugdíjas, néni a szomszédból, hetenként összeülő baráti társaság, internetes oldal, közüzemi sajtóosztály, a sok-sok kérdező diáklány és diáklány, de segített az érdeklődés, a kíváncsiság is. Él bennünk a vágy, hogy amit eddig csak tudat alatt éreztünk, azt megfogalmazzuk, és végre rendezzük, ami volt. A nem ismert miatti siránkozás póza fárasztó és hazug. Ha valamiről tudjuk, hogy micsoda, akkor könnyebben túljutunk rajta. Ezt kell tennünk

történelmünkkel is. A magyarázott és félremagyarázott, az érdek szabta históriaszemlélet csak butít és elterel.

Nem, nem a világot akarjuk megváltani. De ahogy a gyermek is jogosan vár választ arra, hogy mi a ködmön, mi a mente, éppúgy a ma felnövője és felnőttje is elvárhatja, valaki adjon választ arra, mi volt a *békekölcsön*, vagy éppen a *bocipulman*, a *kacsatánc* vagy a *banánszoknya*, mi volt mögötte a hétköznap, az akkor élt ember gondolata és érzése. Mert az elmúlt korok is színesek voltak (még akkor is, ha sok volt a sötétebb árnyalat), akkor is szerettek, játszottak, örültek, kacérkodtak, vicceltek és vitatkoztak, dolgoztak és vásároltak.

Tiszta szóértésünk adja a tiszta gondolatot. Tegnapról, máról vagy holnapról beszélni csak akkor lehet, ha nemcsak mondjuk, hanem értjük is a szót. És megértjük azokat, akik akkor éltek. Ebben kívántunk segíteni.

Burget Lajos